

ZAIF ESHITUVCHI BOLALARNI ESHITISH QOBILIYATINI RIVOJLANTIRISH USULLARI

Ernazarova Dilnoza Xushvaqtoyna

Chirchiq davlat pedagogika universiteti

Pedagogika fakulteti Surdapedagogika yo'nalishi 2- kurs magistranti

Annotatsiya: *maqolada bolalarda eshitishning roli va uning buzilishi oqibatida kelib chiqadigan psixik holatlar, Psixokorreksiya jarayonida vujudga kelgan mexanizm, holat, vaziyat bartaraf etish omili, tormozlash va oldini olish, diagnostikasi va korreksiya jarayonlarini amalga oshirishning o'ziga xos xususiyatlari to'g'risidagi ma'lumot berilgan.*

Kalit so'zlar: *ontogenetik rivojlanish, o'ziga xos jins va yosh xususiyatlari, kognitiv, kognitiv va affektiv jabhalar, genetik, ijtimoiy va shaxsiy omillar, bilish jarayonlari, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlari, diagnostikasi va korreksiya jarayonlari.*

Mustaqillik yillarida O'zbekiston Respublikasida demokratik, insonparvar va huquqiy jamiyatni barpo etish, jamiyatda sog'lom muhitni qaror toptirish, fuqorolarni ma'naviyatini shakllantirish va takomillashtirish borasida qator ijobiy ishlar amalga oshirildi.

O'zbekiston Respublikasining qonunchilik palatasi tomonidan 2020-yil 19-mayda qabul qilingan, Senat tomonidan 2020-yil 7-avgustda ma'qullangan Ta'lim to'g'risida Qonuning I-bob 3-moddasida:

- davlat ta'lim talablari — ta'limning tuzilmasiga, mazmuniga va uni amalga oshirish shart-sharoitlariga, shuningdek ta'lim oluvchilarning jismoniy, shaxsiy, intellektual, ilmiy hamda kasbiy sifatlariga qo'yiladigan majburiy talablar;

- tarbiya — aniq maqsadli hamda ijtimoiy-tarixiy tajriba asosida yosh avlodni har tomonlama kamol toptirishga, ularning ongini, ma'naviy-axloqiy qadriyatlar va dunyoqarashini shakllantirishga qaratilgan tizimli jarayon;

- ta'lim — ta'lim oluvchilarga chuqur nazariy bilim, malakalar va amaliy ko'nikmalar berishga, shuningdek ularning umumta'lim va kasbiy bilim, malaka hamda ko'nikmalarini shakllantirishga, qobiliyatini rivojlantirishga qaratilgan tizimli jarayon.

5-moddasida esa jinsi, irqi, millati, tili, dini, ijtimoiy kelib chiqishi, e'tiqodi, shaxsiy va ijtimoiy mavqeyidan qat'i nazar, har kimga ta'lim olish uchun teng huquqlar kafolatlanadi.

"Ta'lim to'g'risida"gi Qonuning II-bobi 9-moddasida jismoniy, aqliy, sensor (sezgi) yoki ruhiy nuqsonlari bo'lgan bolalar, shuningdek uzoq vaqt davolanishga muhtoj bo'lgan bolalar davlat ixtisoslashtirilgan ta'lim muassasalarida, umumiy o'rta va o'rta maxsus ta'lim tashkilotlarida inklyuziv shaklda yoki uy sharoitlarida yakka tartibda ta'lim oladi [1].

Shu sababli, bugungi kunda maxsus maktablarida mehnat tarbiyasini takomillashtirishning samarali usullarini aniqlash dolzarb masalalardan biridir.

Mamlakatimizdagi mustaqil, huquqiy demokratik davlat, erkin fuqarolik jamiyat qurish yo'lidagi ulkan ishlar inson mohiyatini yangidan kashf qilishga, uning o'zligini anglashdagi imkoniyatlarini ro'yobga chiqarishga va ma'naviy barkamol, intellektual hamda aqliy-amaliy jihatdan mukammal yetuk kadrlarni tayyorlash uchun yangi shart-sharoitlar yaratib bermoqda.

Ma'lumki, har tomonlama sog'lom muhit hukmron ekan, farzandlarimiz barkamol voyaga yetadilar, fuqarolari barkamol jamiyat esa hech qachon zavol topmaydi. Mamlakatimizda aynan mustaqillik yillarida bu borada talay ijobiy ishlar amalga oshirildi, davlat dasturlari, hukumatning maxsus qarorlari qabul qilindi.

O'zbekiston bolalar huquqlari to'g'risidagi Xalqaro Konvensiyani ratifikatsiya qilgan hamda BMTning bola huquqlari qo'mitasi tavsiyalarining bajarilishi yuzasidan Milliy harakat dasturini qabul qilgan davlat sifatida har bir bolaning tug'ilgan onidan boshlab oila muhitida tarbiyalanishi, uning salomatligi, aqliy va jismoniy kamoloti uchun barcha shart-sharoitlarning yaratilishi davlat ahamiyatiga molik masala ekanligini amalda ta'minlashga katta ahamiyat berib kelmoqda. Shu ma'noda "Bola huquqlari kafolatlari to'g'risida"gi O'zbekiston Respublikasi Qonunining qabul qilinishi ana shu e'tibor va g'amxo'rlikning yana bir amaliy ifodasidir [2].

Zamonaviy psixologiyada ontogenetik rivojlanishning turli bosqichlari o'ziga xos jins va yosh xususiyatlarini namoyon etuvchi turli kognitiv, kognitiv va affektiv jabhalar bir qator genetik, ijtimoiy va shaxsiy omillarning o'zaro uyg'unlashuvida ro'y berib, turfa ko'rinishli va katta ta'sir kuchiga egaligi bilan subyektning xulq-atvor mexanizmida o'ziga xos individual-psixologik, individual-dinamik xususiyatlar, uning dunyoqarashi, qadriyatlar tizimi, kauzal, kazusli vaziyatga tushganga qadar yashagan ijtimoiy-psixologik muhit bilan belgilanib, shaxs rivojlanishi va shakllanishida katta ahamiyatga egaligi ta'kidlanadi. Zero, shaxs va uning tashqi olamni bilish imkoniyatlari bilish jarayonlari, ya'ni psixik jarayonlar orqali tushuntiriladi. Idrok va xotira jarayonlarining samaradorligi va ularni boshqarish psixik jarayon bo'lmish diqqatga bevosita bog'liqdir. Eshitishda kamchiligi bor shaxslarni o'rganish va diagnostika qilish psixologning amaliy faoliyatiga yordam beradi. Ayni vaqtda psixologik diagnostikaning barvaqt amalga oshirilishi nutq bilan bog'liq salbiy holatlarning intervensiyasi uchun zamin yaratadi.

Shu tariqa eshitishda nuqsoniga ega bo'lgan bolalar psixik rivojlanishning o'ziga xos xususiyatlarini aks ettiruvchi bir qator ma'lumotlar yog'ildi. Keyingi yillar davomida eshitishda nuqsonini o'rganuvchi olimlar o'z diqqatlarini mexanizmlari va bartaraf etish usullarini o'rganishgan. Eshitishda nuqsoniga ega bolalar psixik rivojlanishini o'rganishga esa kam ahamiyat berganlar. Yaqin yillardan boshlab, maxsus psixologiyani muammolariga bo'lgan qiziqish nisbatan ortdi. Eshitishda nuqsoniga ega bo'lgan bolalar psixik rivojlanishini o'ziga xos xususiyatlarini turlicha eshitish buzilishlariga ega bolalar bilan korreksion ishlarni olib borish davomida har bir eshitish kamchiliklariga aynan o'zigagina xos bo'lgan psixik jarayonlarni va xususiyatlarni o'rganish bilan bog'liqdir. Shuningdek, eshitishda kamchiligiga ega bo'lgan bolalar uchun tashkil etilgan maxsus o'quv tarbiyaviy muassasalarda, maxsus guruhlarda olib boriladigan korreksion ishlar, ularning xalq ta'limi tizimida o'rni, bog'cha va maktab sharoitida ular bilan yakka tartibda olib boriladigan psixologik ishlarining uslub va shakllarini bayon etadilar.

XX asrning so'nggi yillarda eshitishda kamchiligi hamda uning oqibatida yuzaga keladigan yuqori darajadagi ijtimoiy dezadaptatsiya holatlari yuzasidan ota-onalarning psixolog, psixiatr hamda nevropatologlarga murojaatlari soni tobora ortib borayotganligi kuzatilmoqda. Ko'pchilik ota-onalar va pedagoglarning ushbu patologiya haqida aniq hamda to'liq tasavvurga ega emasliklari oqibatida bu bolalarga ko'pincha "quloqsiz", "esipastroq", "bezori", "o'zlashtirmovchi" bolalar sifatida munosabatda bo'linishi mazkur patologiyaning yanada ham kuchayib ketishiga olib kelmoqda. Tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, eshitishda nuqsoni mavjud

bo'lgan shaxslarda xulq-atvorning buzilishi asosida bosh miyaning peshona qismi po'stlog'i va dumsimon yadro tomonidan ta'minlanuvchi harakat faolligini tormozlovchi nazoratining pasayishi yotadi.

Inson ongi bir qarashda yaxlit narsa, aslida u ayrim alohida jarayonlardan iborat. Shuning uchun ham atrof - muhitni, o'zimizni bilishimizga imkon beruvchi ongni o'rganish uchun uni alohida psixik jarayonlarga bo'lib o'rgana boshlaymiz. Bu jarayonlar - sezgilar, idrok, xotira, diqqat, tafakkur, nutq va boshqalardir. Bu jarayonlar shu qadar bir-birlari bilan bog'liqlik, birini ikkinchisiz tasavvur qilishning o'zi qiyindir.

Eshitishda nuqsoni mavjud bolalarni ilmiy tadqiq etish bo'yicha N.V.Dobrinin, N.V.Kuzminina, I.V.Straxov, M.V.Gamezo, F.N.Gonobolin kabi bir qator olimlar tomonidan olib borilgan. Eshitish azolariningning fiziologik asoslarini tushuntirishda esa rus fiziologlari I. P.Pavlov, A.A.Uxtomskiylarning olib borgan ishlari muhimligi bilan ajralib turadi. Ularning ta'limotlariga asosan, nutqning holatlari, sifatlari, xususiyatlari, birinchidan, qo'zg'alish va tormozlanish jarayonlarining o'zaro birgalikdagi harakati bilan, ikkinchidan, miya strukturasi hukm suruvchi qo'zg'aluvchanlik bilan uyg'unlikka egadir [3].

Eshitishda nuqsoni mavjud bolalar ruhiyatining o'ziga xos jihatlarini o'rganish, diagnostika va korreksiya qilishda quyidagicha belgilanadi:

- Eshitishda nuqsoni mavjud bolalarning ruhiy rivojlanishning umumiy va maxsus qonun-qoidalarini aniqlash;
- Eshitishda nuqsoni mavjud bolalar bilish faoliyatini rivojlanish xususiyatlarini o'rganish;
- Eshitishda nuqsoni mavjud bolalar ruhiy rivojlanish xususiyatlarini psixologik korreksiya va diagnostika qilish;
- Eshitishda nuqsoni mavjud bolalarga pedagogik-psixologik ta'sir usullarini psixologik jihatdan asoslash;
- Eshitishda kamchiligi mavjud bolalarni diagnostikasi va korreksiyasi jarayonidir[4].

Bolalarda eshitishning roli va uning buzilishi oqibatida kelib chiqadigan psixik holatlarda maktab davrida ovoz taassurotlarining yuqori chastotasi ham eshitishning yuqori chastotasi ham eshitish qobiliyatini pasayishiga olib kelishi mumkin. Bolada eshitish nuqsoni yuzaga kelishga homiladorlikni noqulay davom etishi, onaning virusli kasalliklari ham muhim rol o'ynaydi. Eshitish buzilishi sabablari eshitish sezgilarini tug'ma deformatsiyasi, eshitish nervining atrofini, ximik zaharlanish, tug'ish davridagi travmalar, mexanik travmalar, kuchli ovoz ta'sirotlarining akustik ta'siroti bo'lishi mumkin. Eshitish buzilish o'rat quloqni o'tkir shamollashi oqibatida yuzaga kelishi mumkin.

Eshitishning qat'iy buzilishi burun va halqum (adenoid, xronik shamollashish) kasalliklari natijasida ham kuzatiladi. Bu kasalliklar chaqaloqlik chog'ida jiddiy xavf soladi. Eshitish pasayishiga ta'sir qiluvchi omillar orasida ototopsik preparatlar asosan antibiologiklar muhim o'ringa egadir. Eshituv funksiyasi buzilishi asosan chaqaloqlik davrida ko'p uchraydi.

L.V.Neylan (1959) eshitish buzilishlari 70 %i 2-3 yoshlarda kuzatilishini e'tirof etib o'tadi. Bola hayotining keyingi yillarida eshitishni pasayishi kam kuzatiladi [5].

Eshitishni buzilishlari yuzaga kelishda kasbiy omillar ham katta ahamiyatga ega. Karlar oilasida eshituvchilar oilasiga qaraganda ko'p miqdorda kar bola tug'iladi. Shuningdek yaqin

qarindoshlar nikohida va er-xotin yoshi o'rtasida katta farq ham eshitish buzilishlariga sabab bo'lishi mumkin.

Aroqxo'r ota-onalar, kensok kasalligi turli xromasomali kasalligi mavjud oilalar (uchuvchi va suvga sho'ng'uvchilar)da ham eshitishda nuqsoni mavjud bolalar tug'ilishi kuzatiladi.

Chet el va rus statistikasi ko'rsatishicha, eshitishda nuqsoni mavjud bolalar soni oshmoqda. Turli mamlakatlarda o'tkazilayotgan tadqiqotlarga ko'ra, yer yuzi aholisini 4-6 % eshitishda nuqsonga ega bo'lib, jismoniy muloqotga ehtiyoj sezadi. Bularda ikki tomonlama eshitish pasayiga ega bo'lib, so'zlashuv eshitishni 3 metrdan so'zlashuv eshitishni idrok etadi, 4 % esa bir tomonlama karlikka egadir.

Eshitishda nuqsoni mavjud bolalar ruhiy rivojlanish xususiyatlarini to'g'ri tushunish uchun ularga o'z vaqtida tashxis qo'yish, ta'lim-tarbiyani muassasasini tanlash, bu jarayonni tashkil etishda bu bolalarning tasnifi muhim o'rin tutadi. ENB shaxslarning tasnif surdopedagog va doktorlarni doimo qiziqtirib kelgan. Bizning mamlakatimizda L.V.Neylan (1961) tomonidan taklif etilgan tasnif keng tarqalgan.

Agar eshitish buzilishi so'zlashuv eshitishga taaluqli chastotalar diapozomida (500 dan 1500 Gs) tarqalsa, uni idrok etishi amalga oshmaydi.

Agar eshitish buzilishi 100 dB dan ortsa, karlik yuzaga keladi, qisman eshitish buzilsa nuqson 15 dB dan 80 dB gacha darajada namoyon bo'ladi. Ushbu taklifga ko'ra zaif eshituvchilarning 3 guruhi tavsiflanadi. Eshitish qoldig'i saqlanganligi darajasiga ko'ra 4 guruhga tasniflanadi: (125 dan 2000 Gs, 125 dan 1000 Gs gacha, 125 dan 500 Gs gacha, 125 dan 250 Gs gacha).

Pedagogik tasnif ENB bolalar ta'limiga turli yondashuvlarni asoslashga ko'niktirilgan. Bizning mamlakatimiz R.M.Boskisning psixo-pedagogik tasnifi muhim o'ringa ega. Uning asosida L.S.Vigotskiyning ruhiy funksiyalar konpeksotsiyasi ta'limoti yotadi. ENB bolalar rivojlanishning o'ziga xosligi o'zida namoyon etuvchi yangi ko'rsatkichlarni ko'rsatdi [6].

Eshitishni yo'qotish darajasi eshitish buzilishini yuzaga kelish vaqti nutqni rivojlanish darajasi ko'rsatilgan ko'rsatkichlarga bog'liq holda quyidagi guruhlarni tasniflaydi:

I-kar bolalar. Bu guruhga kiruvchi bolalar eshitishni tabiiy idrok etolmaydilar uni mustaqil egallay olmaydi. Ular ko'ruv (labdan o'qish) va eshituv ko'ruv (Tovush kuchaytirish apparati yordamida) orqali maxsus ta'lim jarayonida so'zlashuv eshitishni idrok etadi.

II-kech kar bo'lgan bolalar (eshitish mavjud bolalar) - ularda eshitish buzilishi turli darajada tuzilgan, eshitish turli darajada saqlanganligi kuzatiladi. Lekin maxsus tashkil etilgan ta'limsiz mavjud nutq yo'qolib ketishi mumkin. Bu bolalar so'zlashuv, muloqot malakasiga ega bo'ladilar. Ular uchun so'zlashuv eshitishni ko'ruv va eshituv idrokining malakalari shakllantirish muhimdir. Tafakkurni rivojlantirish ma'lum darajada eshituvchi bolalar tafakkurini rivojlanishi bilan o'xshashdir. Bu o'xshashlik eshitish lug'at hamda atrof muhit, voqea-hodisalarini so'zda ifodalash darajasiga ko'ra bo'ladi.

III-zaif eshituvchi bolalar. Eshitish darajasiga ko'ra bu bolalar ma'lum darajada nutqni mustaqil egallashlari mumkin, lekin ularda talaffuz nuqsonlari uchraydi. Nutqni ko'ruv orqali idrok etish eshitish buzilish darajasiga ko'ra bo'ladi.

Chunonchi zaif eshituvchi bolalar, kech kar bo'lgan bolalar, eshitish rivojlanish mavjud kar bolalar zaif eshituvchi bolalar maxsus maktabida ta'lim oladilar.

Bolaning ta'lim-tarbiya sharoiti, eshitishni buzilish vaqti va darajasi eshitishni buzilish sababi unda mavjud nutq shakllari (og'zaki, yozma, daktil, imo-ishora) o'zlashtirish darajasi, oila tipi hisobga olinadi. Sog'lom va kar bolalarni qiyosiy o'rganish uchun yosh tamoyili ko'ra olinadi, tekshiriluvchilar bir yoshda to'lish kerak. Bu ularni ruhiy rivojlanishini qiyosiy o'rganishga yordam beradi. Kar o'quvchilar psixologik xususiyatlari o'rgatishda psixologik eksperimentning barcha turlaridan foydalaniladi. Bu laborator eksperiment va tabiiy eksperiment turlarini o'ziga jamlaydi. Laborator eksperimentda o'rganilayotgan hodisa qat'iy nazorat qilinadi. Tabiiy eksperimental kuzatishining ijobiy qirralari va eksperiment qirralari jipslashadi va namoyon bo'ladi.

Oxirgi davrlarda surdopsixologiya ta'limiy eksperiment ham ENB bolalarni o'rganishda ijobiy samara bermoqda. Bu metod yordamida tekshiriluvchining nafaqat bilimi, malakasi balki uni shakllanish holati ham o'rganiladi. Shuningdek, kombinatsiyalangan nuqsonlar (eshitish buzilishi, ruhiy rivojlanish orqada qolgan va aqli zaiflik) o'rganish va aniqlashda ham muhim samara beradi. Ta'limiy eksperiment maxsus psixologiyada keng o'rinda qo'llaniladi. T.V.Rozonova va L.I.Tigronova shu metodni qo'llagan holda ENB bolalar bilan sog'lom bolalarning ruhiy xususiyatlarini tekshirganlar. Yordamchi topshiriqlar vositasida faoliyat natijalari tahlili muhim o'rin tutadi. Ruhiy rivojlanish bosqichida bolalar faoliyati natijalari tahlili muhim o'rin tutadi[7].

Eshitish buzilishlari bolalarda turli infeksiyon kasalliklar oqibatida yuzaga keladi. Meningit, skormotika, otit, gripp kasalliklarini infeksiyon-yuqumli kasalliklar qatoriga kiritish mumkin. Eshitish buzilishlari ichki, o'rta, tashqi quloqlarni shikastlanishi natijasida yuzaga keladi. Ichki quloq va quloq nervi shikastlangan bo'lsa, ko'p holatlarda karlik, agar o'rta quloq shikastlangan bo'lsa eshitish pasayishi kuzatiladi.

Hulosa qilib aytganda eshitishda nuqsoni mavjud bo'lgan shaxslarda xulq-atvorning buzilishi asosida bosh miyaning peshona qismi po'stlog'i va dumsimon yadro tomonidan ta'minlanuvchi harakat faolligini tormozlovchi nazoratining pasayishi yotadi.

Inson ongi bir qarashda yaxlit narsa, aslida u ayrim alohida jarayonlardan iborat. Shuning uchun ham atrof - muhitni, o'zimizni bilishimizga imkon beruvchi ongni o'rganish uchun uni alohida psixik jarayonlarga bo'lib o'rgana boshlaymiz. Bu jarayonlar - sezgilar, idrok, xotira, diqqat, tafakkur, nutq va boshqalardir. Bu jarayonlar shu qadar bir-birlari bilan bog'liqlik, birini ikkinchisiz tasavvur qilishning o'zi qiyindir. Tadqiqotlarni o'rganish va tahlil etish natijasida eshitishda nuqsoni bo'lgan o'quvchilarni mehnatga o'rgatish jarayonida bilim, ko'nikma va malakalarni shakllantirish muammosi tizimli yondashishni talab qiladigan o'ta murakkab, ko'p qirrali pedagogik-psixologik muammo ekanligi namoyon bo'ladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Lex.uz/.O'zbekiston Respublikasining Prezidenti Sh. Mirziyoyev Toshkent sh., 2020-yil 23-sentabr, O'RQ-637-son.
2. Lex.uz/.O'zbekiston Respublikasining Prezidenti I. KARIMOV. Toshkent sh., 2008-yil 7-yanvar, O'RQ-139-son
3. Veronova T.V. Teoriya i praktika korrleksionnoy pedagogiki. - Minsk.: 2007.

4. Vospitatelnaya rabota v shkole slaboslisha^{ix}. Iz opita raboti surdopedagogov. Pod red. L.V.Nikulinoi. - M.: Prosve^{enie},1981.
5. Zikova T.S., Zikova M.A. Metodika predmetno-prakticheskogo obucheniya v shkolax dlya gluxix detey. -M., "Akademiya". 2002.
6. L.M.Bikova., Ye.E.Vishnevskaya Metodika razvitiya rechi gluxix shkolnikov v mladshix klassax.-L., 1999.
7. Marsinovskaya Ye.N. Osobennosti ovladeniya znaniyami i umeniyami detmi s nedotsatkami sluxa. -M. Prosveshenie,1992 .